

⁴⁸ Там само. – С. 52.

⁴⁹ Там само. – С. 52.

⁵⁰ Там само. – С. 61.

⁵¹ Котельников В. А кто сказал, что крокодилы не летают?: Пассажирский самолет АНТ-9 (ПС-9) // Авиа-мастер. – 2004. – №3. – С. 34.

⁵² Час. – 1935 р. – 1 серпня.

⁵³ ДАЧО. – Ф. 15. - Оп. 1. - Спр.12735. - Арк. 1.

⁵⁴ Glasul Bucovinei. – 1935. – 29 august.

⁵⁵ Час. – 1936. – 1 лютого.

⁵⁶ Anuarul universității regele Carol II din Cernăuți pe anii de studii 1933-1936. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937. – P. 150.

⁵⁷ Ibidem. – P. 264, 268.

⁵⁸ Час. – 1936. – 2 липня.

⁵⁹ Піддубний І. А. Історія авіації на Буковині (1910-1945). – С. 68.

⁶⁰ Тархов С. А. Історія міськелектропобранспорту Чернівців. – Ч: Прут, 1997. – С. 96, 137, 138.

⁶¹ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. Elaborată de administrația Regiei I. E. M. C. cu ocazia sărbătoririi jubileului de 40 ani activitate 1897-1937. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1937. – P. 25-26.

⁶² Тархов С. А. Історія міськелектропобранспорту Чернівців. – С. 97.

⁶³ Голос Буковини. – 1919 р. – 19 січня.

⁶⁴ Голос Буковини. – 1920 р. – 5 серпня.

⁶⁵ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – P. 54.

⁶⁶ Ibidem. – P. 34.

⁶⁷ Тархов С. А. Історія міськелектропобранспорту Чернівців. – С. 109.

⁶⁸ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – P. 32-33.

⁶⁹ Тархов С. А. Історія міськелектропобранспорту Чернівців. – С. 135.

⁷⁰ Там само. – С. 141.

⁷¹ Там само. – С. 141.

⁷² Там само. – С. 143.

⁷³ Час. – 1933 р. – 15 грудня.

⁷⁴ Monografia uzinelor și tramvaielor electrice ale Municipiului Cernăuți. – P. 58.

⁷⁵ Ibidem. – P. 57.

⁷⁶ Sava I. Tracțiunea electrică cu troleibuse la Cernăuți. Extras din buletinul A. P. D. E. – 1939. – 75-8. – P. 3.

⁷⁷ Тархов С. А. Історія міськелектропобранспорту Чернівців. – С. 161.

⁷⁸ Там само. – С. 141.

Summary

*Oleksandr Rusnak
(Chernivtsy)*

The principal tendencies of the development of transport infrastructure of the North Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940.

The principal tendencies of the development of the system of means of communication of the North Bukovyna and Hotyn region in 1918-1940 are characterized in the article. The condition of railways, highways, air-transport and town public transport is explored.

УДК: 94(437.7),,1939”

*Наталія Василина
(Київ)*

БЕРЕЗНЕВА ТРАГЕДІЯ 1939 РОКУ У КАРПАТСЬКІЙ УКРАЇНІ – НОВЕ БАЧЕННЯ ПОДІЙ

У статті проаналізовано події, що відбулися у березні 1939 року у Карпатській Україні в світлі нового їх осмислення.

Ключові слова: Карпатська Україна, Німеччина, чеська армія, угорські війська, січовики, військові напади.

Уряд Підкарпатської Русі (Карпатської України), який очолив А.Волошин у жовтні 1938 р., був створений внаслідок кризи Чехословаччини і з волі А.Гітлера. Для реалізації німецької програми „походу на схід” Карпатська Україна давала йому деякі плюси: по-перше, могла стати тереном для концентрації великих військових сил, які легко можна було б передислокувати, а по-друге, розпочалося прокладання шосейних і побічних доріг від Берліна аж до румунського кордону, розбудова комунікацій, які мали проходити через Закарпаття. Проте Карпатська Україна створювала водночас для Німеччини і труднощі, особливо фінансові, з якими у той час борювалися і німецький уряд. Внаслідок цього постала переорієнтація у Берліні, і Карпатська Україна стала йому непотрібною. А політика Угорщини була не що інше, як політика Берліна, оскільки перша була васалом німців і членом осі Рим-Берлін-Токіо. „Волошинове Закарпаття” не мало шляхів сполучення, великих міст для концентрації військ, а от „мадярське Закарпаття” все це мало. А.Гітлер ризикував втратити А.Волошина, Ю.Ревая, кола українців, на яких впливали українські гітлерівці, обманюючи їх тим, що канцлер збудує для них Україну¹.

Ця тема продовжує залишатися актуальною, оскільки під час трагічних березневих днів 1939 р. було загублено сотні безневинних душ, які обороняли край від угорців. Боротьба була нерівною і на перемогу годі було й сподіватися, але політикам треба було героїв, щоб їхньою смертю можна було прикрити свої прорахунки.

15 березня 1939 р. близько 5 години з гучномовця хустської радіостанції пролунав заклик: „Головна команда карпатоукраїнських збройних сил повідомляє, що чеська армія, як самостійна збройна сила, перестала існувати і стала складовою німецької армії. Подаю вам веселу вістку, що німецька армія входить у Карпатську Україну і вона допоможе нам оборонити нашу дорогу землю. Бороніть кожну п’ядь землі, масово вступаєте до добровольчих частин!”².

На підставі цієї провокаційної заяви з’явився урядовий комунікат, чи може навпаки, на підста-

ві урядових комунікатів була зроблена заява. Поширювалися чутки про те, що „німецька армія наближається через Словаччину до Карпатської України. Ще сьогодні будемо вітати на кордоні Карпатської України німецькі війська”⁷³. У закликах говорилося, щоб за всяку ціну ставити опір, бо „німецькі війська вже ось-ось з’являться і допоможуть прогнати наїзника”⁷⁴.

Все це, як виявилось згодом, було оманом. Німці, як видно із заяв уряду, навіть не відповіли на прохання А.Волошина надіслати допомогу Карпатській Україні чи інтернувати у Будапешт. Натомість лунав заклик на місці розправлятися з тими, хто сумнівався у правдивості донесень. Таких у розпорядженні називали „панікерами”. Щоб викликати ще більші враження і віру, що збройні сили здатні вистояти перед наступом угорців, казали, що „головна команда армії Карпатської України подає до відома, що генерали Сватек і Прхал віддали себе до диспозиції уряду Карпатської України”⁷⁵. Це означало, що мілітарна сила росла. Допомога йшла. І було потрібно триматися.

Шпальти „Українського слова” вмістили повідомлення про те, що „Ю.Ревай видав заклик до Української Армії до оборони перед монгольською навалою”⁷⁶. (Йшлося про угорців. – Авт.).

У Хусті дурили до останнього моменту людей, мовляв, тримайтеся ще годину, ще день, бо допомога з боку німецької влади вже на кордонах!”⁷⁷. Більше того, коли за кордоном націоналістична преса звинувачувала чеських генералів, то тими ж таки генералами дурили людей у краї.

„Нова свобода” писала: „...На вулиці перед владною будовою стоїть велика маса народу. Батько прем’єр А.Волошин говорить телефонічно з генералом Сватеком, що його іменовано головним командантом збройних сил Карпатської України, якому дає наказ боронити наші границі від зазіхань малярських банд. Генерал Сватек відповідає, що границі будуть боронені до останнього вояка. Батько прем’єр входить у студію радіо висильні, що знаходиться тут же у владній будові. Він проголошує слідує: „Громадяни і громадянки Карпатської України! Рішенням словацького сойму була проголошена незалежна Словаччина. Тим була змінена і загранична ситуація Карпатської України, яка рішенням нашого сойму буде ще офіційно проголошена незалежною державою. До остаточного рішення сойму наша влада вже тепер цю нашу незалежність проголошує. Склад уряду Незалежної Карпатської України: прем’єр – Др. А.Волошин; заграничні справи – Юліян Ревай; внутрішні справи – Перевузнник; господарство – Степан Клочурак; фінанси, комунікація – Др. Юліян Брашайко; здоров’я, соціальна опіка – Др. Долинай”⁷⁸. Уряд А.Волошина був переконаний у тому, що оскільки він передав край в опіку німецької армії, то маляри не наважаться піти далі на Карпатську Україну.

У Хусті думали, що Берлін не віддасть край Угорщині.

Свідок тих подій І.Саврадій у листі до М.Бандусяка 6 жовтня 1992 р. писав: „... Я погоджуюся з Тобою, що ми не мали можливості на початку Другої світової війни протиставитися світовим подіям. Проте в ніякому разі ми не повинні були попасти під колесо історичних подій. Ми попали у пропасть завдяки нашим політикером, які везли у човні „вуйка”. Не має сумніву у тому, що німецькі політики при допомозі наших хлопців, зарозумілих недоуків підготовляли удар січовиків з чехами, що сталося вночі з 13 на 14-го березня 1939 р. Якщо не стався б тої ночі удар з чеським військом, ледве чи маляри відважилися б напасти на Закарпаття. Можна сміло твердити, що Чехо-Словаччина на Закарпатті мала сильно озброєні військові частини СТОС, що успішно могли відбити малярські війська. Начальник генерального штабу Олег Сватек і полковник Земан, полковник Крал прилюдно заявляли, що вони готові служити українській владі. З генералом Прахалом треба було переговорювати у міністерствах, не з вулицею і учениками протестувати з дикими, простацькими гаслами. Війська СТОС вже від червня 1938 р. були доповнювані нашими вояками, жандармерією і фінансовою сторожею. ... Після тої Бартоломеївської ночі і сутичок десь до 11 години до обіда 14 березня генерал Прхал самочинно дав наказ військовим відділам зі зброєю відступати з Закарпаття, що і спричинило беззаконня і безлад. Ще того дня так званий штаб Карпатської Січі втік, зник десь. Приблизно 1600 січовиків залишилися без проводу, одинокий Гузар-Колодницький залишився на стійці, він закладав з приготованих військово хлопців у сотні, щоби під Хустом на Краснім Полі протиставити малярському війську. При чому радіо з Хуста проголосило мобілізацію всіх військовиків за останні два роки. Багато добровольців і колишніх чеських вояків залишилися просто на вулиці, – не мали ані зброї, ані де переночувати. Не було транспорту, амбулянтів, ані достачі поживи. Не є тайністю, що Ю.Брашайко, Долинай, здається суддя Перевузнник як делегація на переговори з урядом Малярщини були завернуті січовиками назад до Хуста. Се є факт.... Сьогодні покійний, Брашайко не раз твердив, що через дипломатичні переговори Карпатська Україна могла де-факто і де-юре декілько тижнів проіснувати, тому і наслідки були б людяніші”⁷⁹.

„...А чванимося, що ми проголосили самостійність Карпатської України, – на скільки годин ми були незалежні? Юліан Брашайко твердив, що дипломатичними переговорами ми могли де-факто і де-юре декілько тижнів існувати перед світом. Можливо, що жертв було на багато менше”⁸⁰.

А.Волошин надіслав у Берлін 3 телеграми у яких просив допомогти захистити Карпатську Україну”⁸¹. Проте не отримав відповіді на жодну з них.

Існувала думка, що „коли б інші відносини уряду Волошина до чехів, чеської армії, то дуже можливо, що більша частина тої армії у той час була б не послухала наказу Гітлера. Проте природньо, що більшість чеських солдатів не хотіли прихильно ставитися до закликів тих, хто ще вчора лизав чоботи Гітлера і валив свою власну державу, а чехів вважав зайдами, маніфестував проти них, організовував свої сили проти них”¹².

Десь о 19 годині 15 березня угорці вручили представнику Карпатської України у Празі В.Шандору ультиматум, у якому вимагали: „1) звільнити мадярів, що інтерновані у Рутенії; 2) припинити переслідування мадяр та уможливити їм вільно організуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з краю протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадяр у Карпатській Україні”¹³. Строк закінчення ультиматуму виходив о 12 годині вечора.

Уряд А.Волошина відхилив ультиматум. Прем’єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Німеччини. До речі, Прага теж відхилила ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна стала незалежною державою. Міністерство закордонних справ Німеччини повідомило всі німецькі посольства, що „Чехословацька держава розвалюється. Мадяри напали на Карпатську Україну. Словаччина проголосила свою самостійність”¹⁴.

Під приводом обстрілу угорської території з боку Карпатської України угорці вторглися в край і окупували три села. Були чутки, що вони просуваються у напрямку Польщі.

Десь о четвертій годині угорське військо розпочало наступ на Закарпаття в околиці Відоку / Уйлок/ недалеко Севлюша. Під ударом частини СТОС і війська, нападники зазнали великих втрат у людях і конях. Були змушені відступити. І.Саврадій писав, що про цю подію майже ніде не згадується. Другий наступ гонведи почали вранці десь о шостій годині, напавши на Севлюш з танками, піхотою і одним літаком.

У краї настало безвладдя. Деякі станиці на кордоні самочинно залишали свої місця, оскільки нікому було передати відповідальність, і військово-ві разом з чехами поверталися до казарм. На місцях постою, де було хоч декілька людей з частини СТОС, чехи залишали зброю. Слід визнати, що місцеві мадяри ставилися до чеського війська більш цивілізовано, тому у Тячеві і на інших станицях одержали від чеського війська зброю, і разом з „чорнорубашниками” заняли місцеві уряди. Невідомо, чи взагалі Прхала давав наказ відступати з кордонів, чи чехи самочинно відступили на схід до Румунії¹⁵.

Чеські війська фактично припинили опір, залишаючи один за одним населені пункти. Заради іс-

торичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. До першої години дня угорські війська дійшли до Сваляви (35 кілометрів від польського кордону). Чехословацьке командування дало наказ регулярній армії не чинити спротиву угорським військам. Мали місце зіткнення січовиків з угорцями.

„Епок” від 16 березня писав: „Коли мадяри впали у кордони Карпатської України, то треба думати, що вони мали на це згоду Гітлера. Мадярщина близька до здійснення давньої мрії – спільного кордону з Польщею. Гітлер дав обом сторонам сатисфакці, у якій довго і вперто відмовляв”¹⁶.

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ „Схід” наступала на Королево-Хуст-Рахів-Ясіня, група військ „Центр” – на Іршаву-Білкі-Довге-Нересниця-Свалява-Нижні Верещькі, група „Захід” – на Перечин-Великий Березний-Ужок. Частина сил була перекинута у Турянську долину – Тур’я Ремети-Порошково¹⁷.

Угорські війська продовжували окупувати Карпатську Україну. Вночі вони дійшли до Перечина і Великого Березного, однак гірський і дикий характер цього краю не сприяв швидкій окупації. Не було тяглового фронту. Загони угорців ділилися на поодинокі групи і входили до долин. Вони зустрілися тут і там з групами січовиків, які вели партизанську війну у горах, тобто група з 4-5 січовиків наступала з лісу, вбивала кілька мадяр і розпорошувалася, щоб пізніше почати те саме”¹⁸. До партизанської війни, долучилася домашня війна, що велася між самим населенням – москвофілами і українцями.

Чеська армія відходила – одна частина до Словаччини, друга до Польщі, третя до Румунії, залишаючи зброю.

Ламаючи місцевий опір „Січі”, угорські війська захоплювали території Карпатської України. Втрати угорської армії у перший день становили 37 вбитих і 114 поранених”¹⁹. Цілий вечір і в ніч з 15 на 16 березня хустське радіо твердило, що чеська армія у Карпатській Україні стала частиною німецької армії та що чеський генерал Сватек став німецьким генералом. А на ранок всім цим фантазіям поклала кінець заява міністерства закордонних справ Німеччини, у якій говорилося, що Берлін „наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист”²⁰. Уповноважений у справах Німеччини у Празі А.Генке теж радив „не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить”²¹. Таким чином впала облуда про військову допомогу „вприязненої” нації.

„...Старшини голосились (зголошувалися, збиралися – Авт.) у владній (урядовій – Авт.) будові

кімнаті число 25. Почали сходитися урядники, школярі, цивільні, вояки, а особливо, що кидалося у вічі, маса гуцулів у білих свитках, які потім йшли до бою так як на весілля. Нашвидку почали озброювати всіх чим попало і відсилати на фронт.

Озброєні групи приводив до порядку полковник Филонович. Це був один з тих, що захавався (вчинив. – Авт.) найбільш порядно. Коли всіх виправив (відправив – Авт.) зібрав рештки, одягнув каску, взяв рушницю і повів до бою. Це було о 4 годині вночі з 15 на 16 березня. Старий досвічений генерал Петрів чотири рази голосився до диспозиції влади, але його послуга не була прийнята. За його участю наслідки були б ліпші. ...Комусь залежало на тому, щоб масакр (різанина – Авт.) українських дітей був проведений найдосконаліше²².

Слід відзначити, що у владній будові ще вночі були А.Волошин, Галаган, Єфремов. Вранці всі зникли. З тих, хто залишився у краї, повторювали: „Держіться йдуть німці!”. Молоді хлопчики вірили і вмирили. Але наказ „боронитись” залишався, бо „з Перечина їдуть німці на тяглових автомобілях на поміч і ранком 16 березня будуть у Хусті...”²³.

Кому була потрібна ця брехня?

Очевидець тих подій згадував: „...Влада відїхала до Рахова. Владна будова почала помалу порожніти, було чути стрілянину. Всім було вже ясно, що все кінчиться! По мобілізації я одержав обов'язки зв'язкового старшини у Хусті. Вночі перевіряв варту, ходив по помешканнях урядовців, яких не заставав, бо вже відїхали. Яка була організація, можна бачити з того: мене послали з владної будови вночі перевірити, що робиться у Січовім Коші біля залізниці і коли там є люди, привести до штабу. Ні рушницю, ні револьвера мені не могли дати. Дали жовто-блакитну перев'язь на руку, мабуть, для того, щоб мадяри краще могли бачити. У Коші я знайшов побитих людей, все здемальовано ще чехами під час путчу і трьох січовиків, яких виставила січова команда і про яких, очевидно, забула. Так випадала (виглядала – Авт.) організація у самім Хусті, як було поза Хустом, можна собі уявити...”²⁴.

І.Саврадій писав, що „у бою... на Краснім полі взяло участь близько 1600 юнаків”²⁵. Фактично перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназії, яких вивів на Красне Поле їх вчитель Я.Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель села Лозянське, що на Міжгірщині, В.Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення²⁶.

У листі до М.Бандусяка від 27 грудня 1992 р., І.Саврадій робить висновок: „Бій, що відбувся на Красному Полі, не можна назвати бойовищем

(фронтом). Засідання Союму з проголошенням незалежності користі не дало. ... Неречевим патріотизмом і амбіціями „виборців” спричинено смерть тисячі молоді, що могла жити, творити добро”²⁷.

„По короткій обороні (півгодини), – згадував Я.Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тисі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 години прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були у лінії, пішла у протинаступ. Їх одначе відбили, головню артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху у напрямі Хусту”²⁸. Гімназист В.Поштак писав, що „мадяри половили багато семінаристів. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...”²⁹.

Мадярським військам, що наступали на Хуст, ставили опір і севлюшські січовики та семінаристи за допомогою хустської Січі. Ці „діти ледве вмлі стріляти. Двох з них при наладованню рушницю смертельно пострілили свого шкільного товариша. Один з них внаслідок надмірних військових переживань збожеволів і почав серед бою викрикувати мало зрозумілі слова і танцювати. Цих дітей мадяри засипували ручними гранатами, кулеметним вогнем, артилерійськими набоями, бомбами з літаків. На цю слабо озброєну і зовсім немущтровану українську лаву мадяри пустили ще моторизовані частини. Самих семінаристів полягло тут з загального числа 120 якихось 90 душ”³⁰.

Трагедію у краї описує й інший учасник тих подій, колишній бунчужний першої сотні третього гайдамацького полку з Великої України Крисків. „15 березня 1939 року, – оповідав Крисків, – прийшов до нас комендант Січі та наказав, щоб я зібрав усіх січовиків та вирушив на фронт коло Севлюша, бо чеське військо покинуло позиції. Зібрав я 130 людей та пішов із ними на фронт. З лівого боку дістав я сполучення з поручником Чочкою, з правого боку сполучення не дістав. Там дістав наказ з Хусту, аби без огляду на протести відібрати зброю від усіх військових частин, від жандармерії, поліції і від фінансової (прикордонної) сторожі. Збираю людей та їду у напрямку до Великої Копані. З боку Севлюшу відходить кулеметна сотня чеського війська. Зголошуюся до чеського підполковника та прошу дати нам зброю. Підполковник декілька хвилин задумався, а потім каже мені: „чому не прийшли всі такі як ви?”. Дає мені 7 тяжких кулеметів, 10 легких та патрони до них, військові пістолі і ручні гранати. Потім ще повчав мене про погані та добрі властивості кулеметів і, коли побачив зі мною таких молодих хлопців, порадив, як маємо критися від мадярів. Теж показав, як треба працювати з ручними гранатами. Отримавши зброю, я післявараз 20 січовиків з старшим до Великої Копані, других 20 на закрут до Висшого Шарду. З рештою (90 хлопців), я та чорношличник Прик встановили фронт. Було

зимно. Хлопці були погано одягнені, так їм дуже мерзло, крім того, були голодні. Так дочекалися ранку 16 березня, коли прийшли наші зв'язкові з Висшого Шарду та Великої Копані і донесли, що до Великої Копані прийшов ворог. Біля пів до восьмої побачили ми перші відділи мадярів, що наступали у напрямку Хусту. Я наказав хлопцям, щоб не стріляли, поки ворог не підійде зовсім близько і поки я не кину ручну гранату. Сидимо за кулеметами та чекаємо. Не дивлячись на те, що хлопці були молоді, у боях ніколи не приймали участі, а до того ще й були зденеровані, ніхто з них не дав жодного передчасного пострілу. Коли ворог був зовсім вже близько я кинув гранату і зачали ми бити з кулеметів. Розпочався бій, що тягся майже до полудня. Було багато побитих і поранених ворогів на полі. Ми сиділи за залізничним насипом. З правого боку раптом з'явилися кінні стежи ворога, що хотіли нас взяти атакою. Ми повернули кулемети і ворожа кіннота мусіла втекти. Гірше було, коли з'явилися літаки і почали кидати на нас бомби та стріляти з кулеметів. Літаки літали дуже низько, майже при землі. Молоді хлопці, почали збиватися в гуртки. У цей час підїхали панцерові авта та танки, та почали бити до тих гуртків. Дальший спротив був неможливий і міг закінчитися лише смертю всіх людей. Я загадав відступ у напрямку Хуста. Було вже по 2 години, коли здибали ми підмогу, що тягла проти мадярів із Хусту. На мій запит: „Де командант Січі, де заступник чи якийсь старшина?“, дістав відповідь: „Всі повтікали, нема команди, залишилися тільки кілька четарів...“ Тримали ми фронт перед Хустом ще пів до четвертої, а після відступили через Хуст на Сокирницю. Хто дав наказ до відступу, не знаю. Сокирниця була вже зайнята мадяронами і ми, щоб перейти, мусіли стріляти по них. У Буштині довідалися, що в Тячеві вже мадяри. Тому звернули лісами через Тересву до Нижньої Апші. Під час переходу були ми вже перемішані з чехами, що теж відходили. До Нижньої Апші прийшли 17.03. Тут підійшли до нас два жидки та сказали що вони контрабандисти і можуть нас перевести на румунський бік. Коли ж ми підійшли до річки Тиси, то стали підходити мадяри і почався бій. Ми врешті кинулися до Тиси. Води було багато, аж по ніс. На другім боці ті, що мали у що переодягтися, переодяглися, а більшість йшла у мокрому. Дійшли до якогось міста у Румунії. Тут прийшли чеські авта та одвезли нас всіх – чехів і січовиків – до Сігету³¹.

Опір угорцям робила і Білецька гімназія та мешканці навколишніх сіл. Тут полягло від угорських автівок і кінноти від 70 до 120 душ, переважно учнів гімназії і кількох емігрантів-старшин. Відомості за Білецьку гімназію не перевірені. Автор „Комунікату” записав все із слів втікачі³².

16 березня 1939 року з Хусту одійшов останній потяг.

Близько 12-ї години під Хустом стояла угорська артилерія і з'явилися літаки. Урядовий будинок став пустим, бо у місті нікого з членів уряду не залишилося. У шпиталі на вулиці Свободи залишилися лише поранені січовики і угорські жовніри. Січовикам загрожувала небезпека, що угорці їх розстріляють. Їх переодягли у цивільне вбрання. Ті, що могли ще триматися на ногах, як стемніло, розійшлися. Тяжко ранених передали угорським лікарям, як цивільних, що випадково опинилися під вогнем. Угорці увійшли в Хуст 16 березня 1939 року о пів на п'яту по обіді³³.

З вечора 16 березня угорці завдяки допомозі місцевих мадярів і „русинів” вилловлювали січовиків і розстрілювали. Навіть тих січовиків, що знайшли 21 березня схованих на пошті на горищі – розстріляли на місці. Мадяри з псами розшукували у горах січовиків цілком виснажених голодом, розстрілюючи їх³⁴.

Закарпаття віддали угорцям, „лицарська” армія яких різала безборонних закарпатців „як пов'язаних баранів”. Як запевняв кореспондент „Свободи”, лише за один день вирізали і повішали 1500 людей³⁵.

17 березня А.Гітлер, перебуваючи у Відні, не схотів прийняти Ю.Ревая, який просив допомоги проти угорців³⁶. А.Волошин, будучи вже у Белгороді (Югославія), мав телефонну розмову з Ю.Реваєм. Ю.Ревай радив А.Волошину підтримувати український спротив, бо як він твердив „Німеччина досі не зайняла становища”³⁷ (не виявила свого ставлення).

Січовики відступили 17-18 березня. Є.Стахів писав, що вони „були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600-700 бійців. Перейшли біля Мараморош-Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року”³⁸. Румунські власті передали їх у руки угорців. Поручник Карпатської Січі О.Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, у тому числі шість старшин³⁹. Однак існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А.Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону. До того ще слід додати факт, про який сповіщалося на сторінках „Нового часу”: „Українські емігранти, що перейшли через Сигіт – це в більшості інтелігенція, близько 500 осіб. Румунська влада до цих емігрантів поставилася прихильно. А вже відділ з 320 січовиків, під керівництвом підполковника Филоновича вернула через кордон назад на територію Карпатської України і передала угорським регулярним військам. Зробивши свою роботу, „емігранти з усіх кінців світу” (йшлося про німецьких ставленників у краї) мали можливість повтікати, але січовиків, місцевих закарпатців не пускали, їх передавали в руки угорців”⁴⁰. У зв'язку з подіями у Чехо-Словаччині польський уряд дав наказ про посилення

військових частин на кордоні між Польщею і Карпатською Україною. Польська преса вітала вторгнення угорців на територію Карпатської України, вказуючи, що Німеччина дала згоду на приєднання Карпатської України до Угорщини⁴¹.

„Л'Ентрансіжан” 18 березня писала: „Варшава запевняє, що вона вдоволена. Польська опінія вважає, що Карпатська Україна могла стати П'ємонт для всіх так чисельних у кранців на польській території. Вона вважає, що ліпше, щоб цей ембріон великої України находився у руках мадярів.”⁴².

Березневі події не залишили у спокої громадськість. М.Настівський у статті „Хіба потрібно кращих документів?” хотів з'ясувати чому сталася ця трагедія і хто у ній винен. Автор писав, що „місце Німеччини у справі Карпатської України зароджує в душі кожного українця болюче почуття: нас ошукали, бо подумати тільки: від часу Мюнхена і Відня політика Німеччини велася проти України, у спосіб, який мусів нас захоочувати, викликати самовпевненість, до останніх днів була Карпатська Україна у центрі уваги німецької прилюдної опінії, радіо та німецької преси, ... просто гльорифікувала Карпатську Україну і зв'язувала її з соборним спрямуванням: німецький консул у Хусті, українсько-німецьке товариство, торговельні переговори, протимадярська кампанія німецької преси в обороні Карпатської України... Аж настало одного дня, коли позиція німецької преси різко змінилася. Писалося вже про „українські банди” („Дойче Альгемайне цайтунг” – офіціоз міністерства закордонних справ Німеччини), що ставлять опір лицарській мадярській армії. Саме тоді у Мадярщині зросли симпатії до Німеччини. ...Не можна закинути нашій політиці, що вона була короткозора. Карпатська Україна діставала пропозиції від різних держав, але воліла німецького партнера, думаючи по Соборнецьки, бо бачила користь союзу з Німеччиною для соборної української справи”⁴³.

Від часу Мюнхена і Відня політика Гітлера захоочувала українських фашистів служити йому, створювала самовпевненість, що кордони Закарпаття гарантує Гітлер. Радіо, німецька преса, заяви німецького керівництва, все подавали так, щоб представити Карпатську Україну зв'язану з планами соборництва. Все це виглядало на заплановане винищення тих „наївних”, що вірили Гітлеру, бо наперед зібрано було „цвіт” коновальщини на Закарпатті, відтак спровоковано і післано проти них угорські війська, щоб їх знищити. У Лондоні про загрозу Чехословаччини знали заздалегідь, ще за місяць. Прага теж знала, але нехтувала такими повідомленнями і робила все можливе, щоб налагодити братні стосунки трьох народів своєї держави, хоч гітлерівці робили все, щоб між чехами, словаками і українцями посилювати розбрат, боротьбу. Тоді Гітлеру потрібні були

українці, щоб з їх допомогою розчленувати Чехословаччину. Прага просила спільно будувати оборону ЧСР і Закарпаття у тих же кордонах. Гітлерівці намовляли українців не звертати уваги на Прагу, бо наголошували на тому, що справа не у Закарпатті, а у соборності, а для соборності не потрібна Чехословаччина. Отже, допоможіть розкласти ЧСР, а ми вам допоможемо вам збудувати соборну Україну”. Такого запевнення вистачило, щоб лізти з шкіри проти ЧСР⁴⁴. Галицькі націоналісти вірили Гітлерові, що з розчленуванням Чехословаччини розпочнеться похід на Схід і цьому сприятиме весь світ. Гітлер використав українських націоналістів проти Чехословаччини, за що пообіцяв їм визнання, коли б йому вдалося загарбати Радянську Україну⁴⁵.

Хто ж винен за трагедію, що сталася у березні 1939 року у Карпатській Україні? Існують різні точки зору щодо цього. Так, за те що сталося на Закарпатті, звинувачували чехів, зокрема генерала Прхалу, бо „він не боронив Карпатську Україну перед мадярами”⁴⁶. В українській пресі з'явилися голоси, чому Прхал не очолив Збройні сили на Закарпатті. Становище Прхали пояснювали так: „...Два тижні перед трагедією у Закарпатті у Хусті гостював генерал Курманович, перед яким парадували січовики. Генерал виголошував промови і аж розплакався з радості, що нарешті українці мають свою армію. Як так могло статися, що коли цій армії бракує фахових сил, генерал Курманович спокійно сидить у Відні і пропиває гроші, які в Америці видурюють від наївних на „визвольну боротьбу”? Як пояснити те, що на Закарпатті створена українська армія у порозумінні з Берліном, „українські генерали” якимось не квапилися допомогти цій армії. Адже за пару тижнів до трагедії ситуація на Закарпатті була напружена. Як запевняли українські націоналісти то вони це все передбачили давно. Наприклад, Мишуга вже давно знав, що Чехословаччина має бути ліквідована”⁴⁷.

У „Канадському фермері” під заголовком „Трагедія у Карпатській Україні” говорилося: „На підставі всіх дотеперішніх даних можна зробити висновок, що дехто з українців відіграв ганебну роль у напрямку ослаблення внутрішнього спротиву населення, постійними інтригами проти законного уряду і ширенням серед місцевого населення цілковитих неправдивих надій на допомогу ззовні. Хто ж були ці „дехто з українців”⁴⁸. Комедія з незалежною державністю „українського фашизму” на Закарпатті була жакливо поганим жартом, що за нього дорого заплатив народ. Ніхто не стане заперечувати, що Закарпаття мало підстави для державного незалежного будівництва. Край з півмільйонним населенням і невеликою гористою місцевістю, бідністю, безробіттям, на якій уряд міг стягувати лише п'яту частину потрібної суми для утримання апарату автономного

уряду, де національний рух був нікчемним і незначним, що не був ніяким повноважним політичним фактором до часу, поки А.Гітлер не розпочав акції супроти Чехословаччини, про нього там ніхто нічого і не чув. Навіть рух, що його очолював А.Волошин, поки існувала демократична Чехословаччина, був для закарпатців чужим, зайшлим і навіть демократично-націоналістичні українські групи не могли зібрати у краї більше як 10 % голосів під час виборів перед приходом фашистів до влади. Інша справа – це автономна держава у складі Чехословаччини, де Закарпаття спокійно змогло б існувати, але націоналісти валили ЧСР так, як це було потрібно Гітлеру, який їм багато наобіцяв. Кампанією „українського Р'ємонту” заправляв Берлін, який вели українські берлінці і таку політику вимагав Гітлер. Українські фашистивиконали брудну роботу для Гітлера⁴⁹. Д.Саврадій у листі до М.Бандусяка від 27 грудня 1992 року робить висновки, що „зарозумілі недолуги з ОУН несуть відповідальність за трагічні події, що сталися у березні 1939 року. ...Вважаєш, що розпад Чехо-Словаччини був причиною байдужості до оборони Карпатської України. Ти прав, однак не забуваймо, що деякі високого чину чеські старшини готові були військово боронитися проти мадярського наступу”⁵⁰.

М.Бандусяк у листі до І.Саврадія згадував: „Посилаю тобі старий і новий матеріал про те, якими я бачив події у свій час і як я розпізнаю їх зараз. Мені приходилося не раз через пресу реагувати на дезінформацію фальсифікаторів історії Карпатської України. Не все вдалося оправдати чи спростувати, бо в окремих випадках приходилося рахуватися з архівними документами, а їх збереглося багато, я ані не сподівався. Посилаю тобі один із листів, який я складав з Романюком. Він належав до табору уміркованих (не радикалів і агресорів) націоналістів і не вірив у те, що німці створюють українську державу... Пригадую, що це було десь початком 1939 року. Пригадую, що у лютому місяці, я ще раз писав на подібну тему А.Волошинові, але цього листа не вдалося мені розшукати, не виключено, що Рогач зумів його вскрити чи знищити. Шкода, що ми тоді не знали, були б допомогли один одному розкрити змову, включно тої темної сили, яка її інспірувала. Підозріваю, що в цьому була й німецька рука, що була заінтересована у тому, щоби у критичний час прийшло до зудару між нами і чехами. Я не вірю тому, що не бути цього зудару, то ми могли б були ще подержатися, бо фінал спочивав у розпаді Чехословаччини, хиба, що могли б дипломатичною дорогою досягнути того, щоб окупація не проходила так жорстоко, що запобігло б такій кількості жертв”⁵¹.

Із наведеного можна зробити висновок, що коротке існування Карпатської України було насичене важливими подіями міжнародного значен-

ня. Повелителі Європи торгувалися долею Карпатської України і віддавали її тому, хто більше обіцяв. Опинившись в оточенні таких держав, як Польща й Угорщина, а також не маючи підтримки Німеччини і Італії, уряд Карпатської України маневрував, здійснюючи своє державотворення. Уся надія А.Волошина була на збереження чехословацької федерації, якій також загрожував зовнішній ворог – Німеччина. Однак, остання уже мала свій план (План Грюн) щодо цієї країни, себто повне її розчленування і захоплення її земель. Звернення до Німеччини є свідченням того, що доля європейських держав у той час вирішувалася у Берліні, і Волошин не був винятком. Будучи патріотом свого народу, він використовував усі можливості побудови у краю „української” держави, не йшов на жодну змову з Угорщиною. Ми далекі від того, щоб кидати каміння у тих, хто поклав свої голови у нерівній боротьбі, але слід віднайти тих, хто обманом загнав людей на очевидну смерть. У час, коли угорці наступали на Закарпаття, важко було розібратися у тому, якими ж мотивами керувалися ті, що ставили опір угорцям у цілком безнадійній справі.

¹ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 9 квітня.

² Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 3 квітня.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

⁷ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 3 квітня.

⁸ Нова свобода. – 1939. – 16 березня; Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.4. – Арк.3.

⁹ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.29. – Арк.36.

¹⁰ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.8.

¹¹ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т.1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.338.

¹² Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 11 квітня.

¹³ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т. 1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.339-340.

¹⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Львів: „За вільну Україну”, 1994. – С.210.

¹⁵ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.36.

¹⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

¹⁷ Нариси історії Закарпаття / Гранчак І.М. та ін.: У 2 т. – Ужгород, 1995. – Т.2. – С.330-331.

¹⁸ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. – Ужгород: „Ужгородський національний університет”, 2005. – Т.2 – С.110.

²¹ Шандор В. Спомини: в 2-х томах. Т.1.: Карпатська Україна 1938-1939. – Ужгород: МПП „Гражда”, 2000. – С.340.

²² Комунікат пресового відділу гетьманської управи. – Берлін. – 1939. // ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.22. – С.1.

²³ Там само. – С.14.

²⁴ Там само.

²⁵ Саврадій. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984. – С.31, 60.

²⁶ Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. – Ужгород: „Ужгородський національний університет”, 2005. – Т.2 – С.111.

²⁷ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.29. – Арк.10.

²⁸ Карпатська Україна в боротьбі. – Відень: Українська пресова служба, 1939. – С.140.

²⁹ Там само. – С.139.

³⁰ Комунікат пресового відділу гетьманської управи. – Берлін. – 1939. // ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб.22. – С.12.

³¹ Там само. – С.15.

³² Там само. – С.14.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

³⁶ Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

³⁷ Там само.

³⁸ Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 березня.

³⁹ Карпатська Україна в боротьбі. – Відень: Українська пресова служба, 1939. – С.111.

⁴⁰ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 17 квітня.

⁴¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Львів: „За вільну Україну”, 1994. – 288 с.

⁴² Українське слово. – Париж. – 1939. – 26 березня.

⁴³ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 18 квітня

⁴⁴ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

⁴⁵ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 20 квітня.

⁴⁶ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 11 квітня.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 19 квітня.

⁴⁹ Українські щоденні вісті. – Нью-Йорк. – 1939. – 21 квітня.

⁵⁰ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.10.

⁵¹ ДАЗО. – Ф.2594. – Оп.1. – Од.зб. 29. – Арк.2.

Summary

Vasilina Nataliya
(Kyiv)

March's tragedy of 1938 year in Carpathian Ukraine a new view of the events

An article analysed the events which were in march 1939 year in Carpathian Ukraine in light of new comprehending events.

УДК 94(477)”19”

Оксана Гуменюк
(Рівне)

ЗМІНИ В ОСВІТІ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАХІД РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1939 – 1941 РР.).

У статті проаналізовано форми, методи, основні напрями та особливості змін в освіті в західних областях України після встановлення радянської влади в 1939-1941 роках. Розглядається вплив радянської моделі суспільства на населення новоприєднаних земель.

Ключові слова: освіта, школа, учителі, університет, викладачі, радянська влада, нарком освіти, інтелігенція, українізація, тоталітарна система.

Зміни в освіті західних областей України у 1939-1941 рр. розглядалися дотепер завжди у комплексі з економічними нововведеннями. При цьому основна увага все-таки належала процесам колективізації та націоналізації, а зміни освітнього характеру життя населення розглядалися побіжно. Враховуючи те, що українська освіта продовжує залишатися в стані перманентних змін, нововведень і експериментів, доцільно, на нашу думку, звертатися до досвіду минулого, незалежно чи це були вдалі, чи не зовсім вдалі реорганізації.

Події 1939-1941 рр. в Західній Україні представлені в радянській історіографії працями Ю.Сливки, Ф.Чернявського та рядом колективних досліджень. Сучасні вітчизняні історики означені події розглядають під іншим кутом зору, відзначаючи чимало негативного в радянських перетвореннях. Значним внеском в історіографію проблеми стали праці О.Рубльова, Ю.Черченка, В.Ковалюка, І.Лучаківської, С.Дворака та ін. Однак ще чимало важливих явищ радянської політики в західних областях України ще не знайшли належного висвітлення.

Як відомо, вітчизняна історична наука серед багатьох сторін процесу радянської найменше уваги приділяла саме гуманітарному аспектові її наслідків. А він значною мірою представляв саму сутність політики держави у сфері духовного життя суспільства, тобто абсолютну партійну монополію на розвиток культури та освіти. Потребами режиму передбачалося такий розвиток перетворити у засіб нав'язування ідеології комунізму і формування під цей стандарт нового типу людини. Тому одразу після вересня 1939 р. контролю владних органів були підпорядковані усі наукові, освітні, ідеологічні та культурні установи. Розбудова духовного життя почалася в напрямі, окресленому режимом.

Швидко створювані новою владою комсомольські та піонерські організації мали замінити собою